

HOOFDSTUK 1

Inleiding

Si vis pacem, para bellum.

Als ge vrede wilt, tref dan voorbereidingen voor oorlog.

(Vegetius).

1.1 Inleiding

Het huwelijk van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre kende een weinig gelukkige start. Niet lang na de voltrekking ervan in september 1665, in de Waalse gereformeerde kerk te Leiden, ontstonden grote problemen tussen de twee. Waaruit de moeilijkheden op dat moment precies bestonden, wordt uit de archieven niet helemaal duidelijk. In ieder geval had het stel voor genoeg commotie gezorgd in de buurt om de Waalse kerkenraad te alarmeren. Ouderlingen riepen Louis en Anne, zijn derde vrouw, op het matje en vermaanden hen om hun leven te beteren. Toen de problemen vervolgens aanhielden, voerde de kerk de druk op. Het paar mocht niet langer deelnemen aan het avondmaal. Dit sacrament was uitsluitend bedoeld voor kerkleden met een onberispelijke levenswandel. De maatregel van de kerkenraad betekende dus dat Anne en Louis officieel waren gebrandmerkt als zondaren die de gemeenschap te schande maakten. Alleen verzoening met elkaar en de kerk maakte een terugkeer naar de oude situatie mogelijk. Het paar bond al snel in.¹

De problemen tussen Anne en Louis bleven echter bestaan. Opnieuw kwam de kerkenraad in actie. Vanaf dat moment zijn de notulen informatiever en krijgt de kwestie scherper contouren. Louis bleek Anne, die inmiddels hoogzwanger was, te mishandelen. Het leverde hem enkele maanden na de verzoening een nieuwe vermaning en geïntensiveerd toezicht op.² Veel hielp het niet. Op negenentwintig september 1666, toen zijn vrouw inmiddels was bevallen van een dochter, weerde de Waalse kerkenraad hem opnieuw van het avondmaal, ditmaal wegens vloeken en ontucht met een niet nader genoemd meisje.³ Was Anne zelf met die beschuldigingen gekomen of hadden de burens opnieuw aan de bel getrokken? Hoe het ook zij, de nieuwe tuchtmaatregelen brachten geen blijvende verbetering in de situatie. Dat blijkt maanden later uit een notariële getuigenverklaring van enkele buurvrouwen die bij een uit de hand gelopen

¹ RAL, AWK, inv.nr. 44 (9-4-1666).

² Idem (11-6-1666).

³ Idem (29-9-1666).

echtelijke ruzie Anne te hulp waren gekomen.⁴ Uiteindelijk bekende Louis de ouderlingen die toezicht op hem hielden dat hij nog altijd in overspel leefde, vaak dronken was en zijn vrouw mishandelde. De kerkenraad besloot daarop tot het inseinen van de overheid, een beslissing die alleen genomen werd bij zeer lastige zaken, met name op het gebied van huwelijk en zedelijkheid.⁵

Op negentien oktober 1667 riepen de burgemeesters van Leiden Louis op het matje. Ook de opzichter van de buurt van Anne en Louis moest verschijnen om in de zaak te getuigen.⁶ Deze zogeheten buurtheer was een van stadswege aangestelde bestuurder die onder meer verantwoordelijk was voor de sociale orde. Helaas is niet bekend welke afspraken de betrokken partijen maakten tegenover de burgemeesters. In ieder geval bleven de echtelijke problemen bestaan. Anne nam vervolgens het heft in handen. Nog geen maand na dato vroeg ze de kerkenraad om een getuigschrift van het slechte gedrag van haar man ten behoeve van een scheiding van tafel en bed. De kerkenraad weigerde dit, maar beloofde wel te gaan praten met het stadsbestuur. Vermoedelijk niet lang daarna gingen Anne en Louis officieus uit elkaar.⁷ Maar daarmee was de kous voor Anne nog niet af. Op vierentwintig november 1667 vroeg ze in een civiele rechtszaak om een definitieve echtscheiding. Ze voerde daarvoor een nieuwe reden aan. Voor de rechtbank verklaarde ze te hebben vernomen dat Louis ten tijde van zijn huwelijk met haar geen vrij man was, zoals hij had beweerd. Zijn tweede vrouw was weliswaar overleden, maar zijn eerste vrouw zou nog altijd in leven zijn. En dus eiste Anne ontbinding van haar huwelijk. Louis weigerde tot driemaal toe voor de schepenbank te verschijnen, waarna het proces werd afgebroken.⁸

Anne's beweringen zijn achteraf niet goed te controleren. Erg waarschijnlijk is het verhaal over bigamie echter niet, zoals blijkt uit het vervolg. Anne en Louis verzoenden zich eind februari 1668 tegenover de kerkenraad. Ze betuigden spijt over hun beëindigde samenwoning.⁹ Als de eerdere vrouw van Louis inderdaad nog had geleefd, zou de kerkenraad bij de overheid hebben aangedrongen op vernietiging van het huwelijk van Anne. De ouderlingen en predikanten zouden zeker niet hebben geprobeerd een onwettig huwelijk te lijmen. Eind goed, al goed? Nee, Louis verviel weer in 'oude fouten' – welke precies wordt niet duidelijk – waarvoor hij zich opnieuw voor de kerkenraad moest verantwoorden. Hij leefde inmiddels weer gescheiden van zijn vrouw. Ditmaal leverde het hem niet alleen een herhaalde censuurmaatregel op, maar ook gevangenisstraf, zo vermelden de notulen van het kerkbestuur. Strafrechtelijke archieven zwijgen hier echter over. Het laatste dat van Louis vernomen wordt, is een verzoek

4 De vrouwen verdedigden zich tegen geruchten dat zij Louis bij hun interventie hadden geslagen (RAL, ONA, inv.nr. 907, nr. 91 (12-7-1667)).

5 RAL, AWK, inv.nr. 44 (18-10-1667). Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 241-244, 258.

6 RAL, SAII, inv.nr. 250 (19-10-1667).

7 Het moment waarop de officieuze separatie plaatsvond, is niet goed vast te stellen, maar vermoedelijk was dat na het ingrijpen van de kerkenraad. De kerkenraadsnotulen maakten er geen melding van toen ouderlingen Anne beloofden de overheid over haar goede gedrag te berichten. Eigenmachtige scheidingen van tafel en bed zouden ouderlingen daar niet onder hebben gerekend (RAL, AWK, inv.nr. 44 (9-11-1667)).

8 RAL, ORA, inv.nr. 44 G (24-11-1667).

9 RAL, AWK, inv.nr. 44 (29-2-1668).

om weer aan het avondmaal te worden toegelaten, wat door de kerkenraad wordt afge-
wezen.¹⁰

De huwelijksproblemen van Louis en Anne hielden alles bij elkaar zo'n drie jaar aan en ook aan het eind bleken de moeilijkheden nog bepaald niet te zijn opgelost. Steeds bemoeiden allerlei personen en civiele instellingen zich met de kwestie, aanvankelijk na klachten van burens en in de laatste fase voornamelijk op initiatief van Anne. Al deze fora hadden eigen doelstellingen en daarop toegesneden middelen. Wanneer de niet of nauwelijks gedocumenteerde inspanningen van burens en de buurtheer meegewogen worden, dan ontstaat een indruk van een bijzonder complex systeem van gerechtelijke en buitengerechtelijke conflictregulering. Alleen al de hoeveelheid instellingen en instanties die de revue passeert is opvallend. Het lijkt wel of Anne hemel en aarde bewoog om haar doel te bereiken. Wat stond haar eigenlijk voor ogen: scheiding van tafel en bed, een echtscheiding of herstel van haar huwelijk? Was het gebruikelijk dat ze zoveel instellingen mobiliseerde? Of lieten de meeste stedelingen die er onderling niet uitkwamen het maar bij één of hooguit twee fora? Naar welke instellingen stapten ze dan en waarom? Over die constellatie van partijen, geschillen, strategieën, instellingen en de wisselwerking daartussen gaat dit boek.

1.1.1 Stand van het onderzoek

De hierboven weergegeven waaier van gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen en instanties voor geschilbeslechting bestond in veel steden in de Republiek. Naast de genoemde fora functioneerden ook vaak nog een college van vredemakers, in sommige plaatsen ook wel rechtbank van kleine zaken genoemd, en de rechtspraak van gilden, de textielneringen en de schutterij. Samen namen de verschillende fora in een stad, inclusief de rechtbanken, jaarlijks een aanzienlijk aantal geschillen in behandeling. Het is daarom opmerkelijk dat in historisch onderzoek naar sociale controle en ordehandhaving instellingen voor geschilbeslechting lang onderbelicht zijn gebleven, zeker in vergelijking met strafrechtelijke fora. Sociale controle is vaak eenzijdig benaderd als het geheel van middelen waarmee de bestuurlijke elite gewenst gedrag probeert af te dwingen bij het volk. In studies lag daarom aanvankelijk de nadruk sterk op regelgeving. Zo werd bijvoorbeeld geschetst hoe machthebbers zich in de loop van de eeuwen inspanden om hun onderdanen te beschaven.¹¹ In de jaren zeventig legden historici zich meer toe op criminaliteitsgeschiedenis. Zij onderzochten in hoeverre norm en praktijk met elkaar overeenkwamen. Dit resulteerde in kwantitatieve studies naar daders, slachtoffers, misdaden en vonnissen. De blik bleef echter gericht op overheidscontrole.¹²

¹⁰ Ibidem (8-8-1668; 7-12-1668; 31-1-1670).

¹¹ Zie voor een overzicht en literatuurverwijzingen o.m.: Levy & Rousseaux, 'Etat et justice pénale', 115. Voor definities van sociale controle: Spierenburg, 'Social control and history', 1-10; Horwitz, *The logic of social control*, 4.

¹² Het is ondoenlijk om aan alle studies recht te doen. Een recente schets is te vinden in Spierenburg, 'Social control and history', 10-14. Voor oudere overzichten: Diederiks (ea), *Strafrecht en criminaliteit*, 7-12; Soman, 'Deviance and criminal justice', 1-24.

In de loop van de jaren zeventig werd het sociale-controleonderzoek uitgebreid met de bestudering van buitengerechtigde instellingen en hun agenda. Als eerste richtten historici zich op de kerkelijke tucht. In de ogen van sommige historici streefden predikanten en ouderlingen net als de overheid naar het bestrijden van in hun ogen onwettig gedrag. Ze deden dit door leden die zich niet aan de regels hielden met disciplinaire maatregelen te straffen.¹³ Andere onderzoekers nuanceerden dit beeld en wezen erop dat kerken tucht veeleer inzetten om verzoening tot stand te brengen.¹⁴ Later verschenen ook studies over andere buitengerechtigde systemen van sociale controle en hun morele codes. Zo is onder meer aandacht besteed aan enkele afzonderlijke instellingen met arbitragebevoegdheden, zoals buurten, gilden en de schutterrij. Hieruit kwam naar voren dat deze buitengerechtigde instanties er, net als de kerkenraden, vooral op uit waren om de vrede te herstellen. Historici verwijderden zich op deze manier ver van het primaat van de overheidsrepressie. Aan de andere kant bleef de nadruk liggen op de doelstellingen en strategieën van de individuele instellingen.¹⁵

De laatste jaren wint een ander perspectief terrein. Steeds meer historici zien in dat niet alleen rechtbanken en instellingen voor geschilbeslechting de uitkomst van een procedure bepalen. Ook de geschilvoerende partijen oefenen daar invloed op uit. Dat begint al in een vroeg stadium. Partijen beslissen bijvoorbeeld zelf of ze een conflict negeren, onderling uitvechten of er een derde partij bij betrekken, zoals omstanders, familie of bijvoorbeeld een rechtsprekende instantie. Rechtsantropologen hebben dat als eerste laten zien. Zij toonden aan dat geschillen die bijvoorbeeld bij een rechtbank worden aangebracht al enige tijd in een andere vorm kunnen bestaan. Veel processen worden bovendien niet tot het einde toe gevoerd. Sterker nog, uiteindelijk doet de rechter maar in een fractie van de geschillen uitspraak. Soms gebeurt dat om toevallige redenen, zoals geldgebrek of het overlijden van de eiser of gedaagde. Maar vaker nog is sprake van een strategie en gebruiken partijen een rechtszaak als wisselgeld bij het voeren van onderhandelingen buiten de rechtbank om. Ze maken daarbij gebruik van gedeelde kennis van wat er zou kunnen gebeuren wanneer de rechter een eindvonnis velt. Ook wordt met het inschakelen van een rechtsprekende instantie de publieke opinie gemobiliseerd. Onder die druk stellen velen zich uiteindelijk inschikkelijk op en verdwijnt de rechtszaak uit de boeken.¹⁶

Bovengenoemde inzichten uit de rechtsantropologie zijn steeds vaker te vinden in het werk van historici.¹⁷ Een van de meest uitgewerkte toepassingen is te vinden bij

¹³ Spiertz, 'Die Ausübung der Zucht', 139-172; Vogler & Estèbe, 'La genèse d'une société protestante', 385-386.

¹⁴ Zie onder meer: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 448-454; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, m.n. 258; Hajenius, 'Quaet comportement', 72; Roodenburg, *Onder censuur*, 25; Kloek, 'Toezicht', 120; Schilling, 'Reformierte Kirchenzucht', 325.

¹⁵ Roodenburg, 'Social control viewed from below', 146-147. Roodenburg heeft verschillende keren aandacht gevraagd voor de geschilbeslechtende activiteiten van buurtheren. Het meest uitgebreid deed hij dat in: Idem, 'Naar een etnografie', 241-242 en Idem, 'Freundschaft', 10-24. Zie verder onder meer Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 60-64,66; Deuceulaer, 'Guilds and litigation'; Dekker, 'Arbeidsconflicten'; Knevel, *Burgers in het geweer*, 161-175.

¹⁶ Mather & Yngvesson, 'Transformation of disputes', 776-777; Verkruijzen, 'Geschillen, geschilprocessen en rechtspraak', 691. Zie voor een overzicht van rechtsantropologische studies op dit gebied: Galanter, 'Gerechtigheid in vele gedaanten'; Nader & Todd, 'The disputing process'.

¹⁷ Vgl. Roodenburg, 'Social control viewed from below'; Le Bailly, *Recht voor de raad*, 158; Gowing, 'Language, power and the law', 26,38-43; Schwerhoff, 'Devianz', 406-407; Shoemaker, *Prosecution and punishment*, 84, 134-136. Zie verder de bijdragen en literatuurverwijzingen in de bundels: Bossy, *Disputes and settlements* en Garnot, *L'infrajudiciaire*.

M. Dinges. Hij beschrijft hoe inwoners van Parijs in de achttiende eeuw het indienen van aanklachten bij politiecommissarissen gebruikten ter aanvulling van meer alledaagse vormen van sociale controle, zoals vermaningen, roddels, beledigingen en vechtpartijen. Onderlinge regelingen waren de norm. Alleen wanneer die onvoldoende opleverden, stapte men naar de commissarissen. Het doel was daarbij meestal niet om de kwestie daadwerkelijk te laten vervolgen – daar was vaak geen geld voor – maar om de eigen kansen op succes bij een buitengerechtelijke overeenkomst te vergroten. De aanklacht werd dus ingezet als drukmiddel. Eisers konden de klacht altijd weer in trekken als het doel was bereikt of wanneer een andere reactie op deviant gedrag uiteindelijk lucratiever leek. Dinges duidt dit strategisch gebruik van de politiecommissarissen aan met de term *Justiznutzung*, wat kan worden vertaald met *instrumenteel justitiegebruik*. Het woord *instrumenteel* is hier toegevoegd om te onderstrepen dat het de betrokken partijen zelf waren die bepaalden over welke zaken ze klaagden en welke rol de commissaris speelde bij het oplossen daarvan.¹⁸

Dinges beperkt *Justiznutzung* tot instanties die bevoegd waren om overtredingen te bestraffen en daarmee tot de criminele rechtspraak.¹⁹ Maar het concept is evengoed van toepassing op het aanspannen van civiele processen en het mobiliseren van buitengerechtelijke instanties voor geschilbeslechting, waarvan in de introductie enige voorbeelden zijn genoemd. Ook het inschakelen van bijvoorbeeld de buurtheer of de notaris kan worden gezien als sociale controle, d.w.z. een manier om afwijkend gedrag te benoemen en te bestrijden.²⁰ Door de ouderlingen op de hoogte te brengen van de huwelijksproblemen van Anne en Louis, gaven de burens aan dat wat hen betreft grenzen waren overschreden. Tegelijk hoopten ze dat door ingrijpen van de kerkenraad de rust in de buurt zou terugkeren. Anne probeerde haar man op allerlei manieren tot ander gedrag te bewegen. Ze zette daar uiteindelijk zelfs de vierschaar voor in, de hoogste stedelijke rechtbank. Dat leek te helpen, want niet lang daarna verzoenden Anne en Louis zich, althans voorlopig. De vereniging vond echter plaats ten overstaan van de kerkenraad. Anne gebruikte alle middelen die haar geschikt leken om haar doel te bereiken en de fora gaven haar daarvoor de ruimte. Ongetwijfeld zijn niet alle stappen in het conflict van Anne en Louis overgeleverd, omdat veel informele sociale-controlemiddelen buiten de toenmalige registratiekaders vielen.

Wanneer het concept *instrumenteel justitiegebruik* wordt gebruikt bij de bestudering van geïnstitutionaliseerde vormen van geschilbeslechting kan beter worden gespro-

¹⁸ Dinges, 'The uses of justice', m.n. 160; Idem, *Maueremeister*, 173-182. M. Dinges ziet een grote mate van berekening bij *Justiznutzung*. Eerder meende J.A. Sharpe dat een forum ook onbesuisd kon worden gemobiliseerd en dat veel rechtszaken weer verdwenen wanneer de hoofden wat bekoeld waren (vgl. Sharpe, 'Such disagreement', 173). Daar kan tegenover worden gesteld dat inzicht in de juiste strategie soms pas halverwege een proces wordt bereikt.

¹⁹ Dinges gaat uit van 'criminal justice', wat hij definieert als 'those legal institutions that at least also had a kind of criminal jurisdiction'. Daartoe rekent hij ook de (katholieke) kerkelijke rechtbanken. Over protestantse kerkenraden spreekt hij niet (Dinges, 'The uses of justice', 163-164, 166, vgl. echter 161).

²⁰ In Dinges' definitie heeft sociale controle betrekking op 'all forms by which historical agents define deviant behavior and react to it by taking measures' (Dinges, 'The uses of justice', 161). Elders gebruikt Dinges een iets afwijkende definitie: 'Soziale Kontrolle' ist die Gesamtheit der Maßnahmen, die darauf abzielen, abweichendes Verhalten eines Mitgliedes einer Gesellschaft zu verhindern oder einzuschränken' (Idem, *Maueremeister*, 174). Dinges scherpt daarmee de omschrijving van Black aan, die van sociale controle een algemene gedragsvorm maakt zonder relatie met regulering en handhaving van de sociale orde: [social control is] 'any process by which people define or respond to deviant behavior' (Black, 'Social control', 1).

ken van *instrumenteel forumgebruik*. Dinges reserveerde *Justiznutzung* voor het mobiliseren van het strafrechtapparaat, dat hij als een 'onnatuurlijk' verschijnsel tegenover andere sociale-controlearrangementen plaatste. Het indienen van een aanklacht gold voor veel mensen als een uiterste middel.²¹ Het is nog maar de vraag of dat voor het inschakelen van geschilbeslechttingsinstanties ook zo was. Deze fora – óók de overheidsinstellingen – waren niet primair gericht op het opleggen van sancties, maar op het bereiken van een overeenstemming en herstellen van de vrede, hoewel scheidsrechterlijke oordelen wel tot de mogelijkheden behoorden. Daar komt bij dat Dinges geen onderscheid maakte tussen de diverse strafrechtbanken. Op die manier was het voor hem mogelijk om instellingen uit afzonderlijke Europese landen globaal met elkaar te vergelijken en bepaalde patronen te ontdekken. Maar daardoor verdwijnt het zicht op de verschillen en, belangrijk voor dit boek, op de keuzemogelijkheden van de klagers. Bestudering van *instrumenteel forumgebruik* doet daarom meer recht aan de verscheidenheid in gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen voor geschilbeslechting.²²

Rechtssociologen hanteren verschillende modellen om het brede aanbod van geschilbeslechttingsmogelijkheden in kaart te brengen. Klassiek is het zogeheten interactiemodel. Dat gaat in hoofdlijnen uit van drie patronen. Wanneer iemand door een ander wordt benadeeld, kan de gedupeerde partij het erbij laten zitten, de relatie verbreken of vertrouwen op zelfhulp. In alle gevallen is sprake van eenzijdig optreden. De betrokken partijen kunnen ook samen de confrontatie zoeken – er is dan sprake van een conflict – óf proberen om tot overeenstemming te komen. Soms lukt het niet om zelf de onderhandelingen over een akkoord tot een goed einde te brengen en is een externe derde partij nodig. Met deze stap transformeert het oorspronkelijke conflict in een geschil. Een derde partij kan bemiddelen of een scheidsrechterlijke uitspraak doen. Als bemiddelaar helpt hij de geschilvoerende partijen om hun eigen oplossing te vinden, door hetzij als boodschapper op te treden óf actief suggesties ter verzoening aan te dragen. Als scheidsrechter neemt de derde partij zelf de beslissing. Hij kan dit doen op uitnodiging, als *arbitrator*, of op eigen initiatief als *adjudicator*. De keuze voor een van deze vormen van geschilafdoening wordt voor een belangrijk deel bepaald door de relaties die tussen partijen bestaan. Zij die een verstoorde onderlinge relatie willen repareren, kiezen voor een andere strategie dan zij bij wie wraak voorop staat.²³

Het interactiemodel, zoals dat hierboven staat beschreven, biedt een heldere classificatie van de verschillende mogelijkheden om met conflicten om te gaan. Met name het onderscheid in de rollen die de derde partij kan spelen, is nuttig. Om ook het achterliggende keuzeproces in beeld te brengen zijn aanvullende modellen nodig. Enkele daarvan zijn samengevat in een schema dat Van Velthoven en Ter Voert de *geschilbeslechttingsdelta* hebben genoemd. Hierin worden de individuele beslissingen belicht die

²¹ Dinges, 'The uses of justice', 162.

²² Vgl. Spierenburg, 'Social control and history', 13; Woodman, 'Recent debate', m.n. 740-749; Griffiths, 'What is legal pluralism?'.
²³ Het interactiemodel is door veel rechtssociologen beschreven, met hier en daar kleine nuanceverschillen. Een greep: Roberts, *Order and dispute*, 57-78, Nader & Todd, 'The disputing process', 9-11 en Eckhoff, 'The mediator', 158-170.

een gedupeerd persoon kan nemen in het hele proces van probleem tot oplossing. Zo kan een slachtoffer wel of geen actie ondernemen, zich wel of niet richten tot een deskundige voor advies of hulp, wel of geen overeenkomst met de tegenpartij bereiken, wel of geen gerechtelijke of buitengerechtelijke procedure beginnen, wel of niet in beroep gaan, etc. Het ingeslagen traject vertakt zich voortdurend, al naar gelang de mogelijkheden, waardoor het model aan een rivierdelta doet denken. De keuzes tussen de verschillende opties worden volgens Van Velthoven en Ter Voert gemaakt op grond van een afgewogen kosten-batenanalyse. Hoe deze uitvalt, hangt af van het probleem, de proceskosten, de bereikbaarheid van rechtshulp, de persoonlijkheid en het netwerk van de persoon in kwestie. Ook emoties spelen mee. Juridische procedures, of aanzetten daartoe, komen soms voort uit onbezonnen woede over ondervonden leed. Overigens geven Van Velthoven en Ter Voert aan dat een partij niet altijd van te voren het hele traject overziet. Inzicht in de meest optimale keuzes kan pas halverwege de delta ontstaan.²⁴

Het interactiemodel en de *geschilbeslechtingdelta* maken samen het verloop van geschillen en de achterliggende strategieën inzichtelijk. Ze beschrijven de opties en de wijze waarop de beschikbare fora daarin passen. De delta kan daarbij zoveel vertakkingen bevatten als maar mogelijk is in een gegeven tijd en plaats. Daarmee is het model ook in historisch onderzoek bruikbaar. Partijen kunnen, al naar gelang hun doel, van forum wisselen of hun zaak bij verschillende instellingen tegelijk aanhangig maken. Dat maakt ook het voorbeeld uit de introductie duidelijk. Anne was, toen Louis nog altijd door de kerkenraad was geschorst van het avondmaal, naar de rechtbank gestapt om zelf de druk op haar man op te voeren. Later trok ze het proces weer in om zich door de kerkenraad met Louis te laten verzoenen. In de literatuur wordt het maken van een strategische keuze voor een specifieke instelling voor geschilbeslechting *forum shopping* genoemd. De term is ook van toepassing op strafzaken, waar de aanklager het forum bepaalt. In beide gevallen geldt dat de fora zelf maar voor een deel uitmaken welke zaken ze in behandeling nemen.²⁵

Forum shopping gaat vrijwel altijd gepaard met een herdefiniëring van de kwestie om de zaak geschikt te maken voor een instelling. Zo kan de eis worden aangepast, net als de gekozen bewoordingen waarmee het probleem wordt aangeduid.²⁶ Dinges liet voor de vroegmoderne periode zien dat dit proces niet alleen beperkt blijft tot gerechtelijke instellingen. Volgens hem waren de beledigingen waarover bij de Parijse commissarissen werd geklaagd, vertalingen van andere conflicten in termen van eer en schande, de fundamente van de openbare orde in de toenmalige samenleving. Met beschimpingen kon allerlei ongewenst gedrag worden gecorrigeerd, ook bijvoorbeeld achterstallige

²⁴ Van Velthoven & Ter Voert, *Geschilbeslechtingdelta*, 43-62. Vgl. Genn, *Paths to justice*. Voor de rol van emoties bij het beginnen van een rechtszaak, zie ook: Verkruisen, 'Geschillen, geschilprocessen en rechtspraak', 685-688, 690; Nader & Todd, 'The disputing process', 14, 16.

²⁵ Baas, *Keuze van een gerechtelijk forum*; Benda-Beckman, 'Rechtspluralisme', 747. Dinges merkt op dat door de strategische keuzes van partijen een verschil kan ontstaan tussen de bevoegdheden van een instelling en de geschillen die het forum daadwerkelijk te behandelen krijgt. Dit proces kan uiteindelijk zelfs evenzeer het karakter van een instelling wijzigen als een hervorming van hogerhand (Dinges, 'The uses of justice', 160).

²⁶ Benda-Beckman, *Broken stairways*, 37. Vgl. Mather & Yngvesson, 'Transformation of disputes', 783-818; Verkruisen, 'Geschillen, geschilprocessen en rechtspraak', 687-688.

betalingen.²⁷ De transformatie voorzag het aanvankelijke conflict van een nieuwe dynamiek. De eer diende altijd direct en ten overstaan van zoveel mogelijk mensen te worden verdedigd. Wie in zijn goede naam werd aangetast, verloor zijn of haar maatschappelijk aanzien. Daarom was het zaak om bij een belediging snel en adequaat te reageren. Zo kon een gedupeerde terugschelden, een gevecht aangaan, maar ook de ander aanklagen wegens belediging. Daarmee maakt *instrumenteel forumgebruik* deel uit van wat in Duitse literatuur wel is aangeduid met *Ehrenhandel*, het voortdurend bewaken en verdedigen van de eigen eerbaarheid.²⁸

1.1.2 Onderzoeksvragen en opzet

In dit boek worden de instellingen voor geschilbeslechting en het gebruik daarvan in de Republiek onderzocht. Er wordt dus in tegenstelling tot voorgaande onderzoeken niet uitgegaan van één geïsoleerd forum, maar van het hele spectrum van gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen, of in termen van het interactiemodel, van neutrale bemiddeling tot het vellen van een scheidsrechterlijk oordeel.²⁹ Daartoe wordt de term *instrumenteel forumgebruik* geïntroduceerd. Bovendien wordt het concept uitgebreid met de mogelijkheid van *forum shopping*, het maken van een strategische keuze voor een specifieke instelling of instantie. Hoe werden de beschikbare fora door de partijen ingezet? In hoeverre volgden partijen officiële trajecten en wanneer weken ze daar vanaf? Wisselden ze vaak van forum – wat met een variant *forum hopping* genoemd kan worden – of schakelden ze doorgaans maar één instelling in om hun geschillen te beslechten? Op grond waarvan maakten ze hun keuze?³⁰ Om deze vragen te kunnen beantwoorden wordt eerst gekeken naar de doelstellingen en middelen van de instellingen en instanties. Wat was hun werkwijze? Hoe verhieldden ze zich tot elkaar? Op deze manier wordt een al te eenzijdige *bottom-up* benadering vermeden die voorbij gaat aan mogelijkheden en onmogelijkheden van instellingen met het oog op *forum shopping*.³¹ Per instelling wordt vervolgens onderzocht welke geschillen partijen aanhangig maakten, met welk doel ze dat deden en met welk resultaat. Ook wordt bekeken hoeveel zaken bij meerdere fora zijn terug te vinden. Tot slot worden de achtergronden van de partijen in kaart gebracht. Voor welke sociale groepen waren de verschillende fora het meest interessant?

Een dergelijk grootscheepse studie vereist onder meer *record linkage*, het systematisch koppelen van databanken. Dit is een nog nauwelijks toegepaste methode in historisch

²⁷ Dinges, *Mauwermeister*, 168–169. Zie ook Walz, *Hexenglaube und magische Kommunikation*, 424, 520; Gowing, ‘Language, power and the law’, 28, 29; Garrioch, ‘Verbal insults’, 115–116. Voor een overzicht van de betekenis van eer in de vroegmoderne samenleving, zie onder meer: Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 185–188; Roodenburg, ‘Eer en oneer’; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 67–71.

²⁸ Dinges, *Mauwermeister*, 165, 194–198. Vgl. Leuker, ‘Schelmen’, 316–335; Roodenburg, ‘Notaris en de erehandel’, 370–371. Andere auteurs gebruiken de term *Ehrenhandel* niet, maar beschrijven wel het belang van eer en de verdediging daarvan (zie onder meer: Burke, *Stads cultuur in Italië*, 22–29; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 33–55). Spierenburg gebruikt *honor games* (Spierenburg, ‘Social control and history’, 17).

²⁹ Bestudering van de strafrechtspraak valt buiten dit onderzoek. In het strafrecht gaat het om gedrag dat volgens de overheid strafbaar is en dus crimineel moet worden vervolgd. Dit boek draait om geschilbeslechting en de keuzes die de betrokken partijen daarbij maken.

³⁰ *Forum hopping* wordt door sommigen onder *forum shopping* gerekend (Baas, *Keuze van een gerechtelijk forum*, 5–7).

³¹ Vgl. Lotz, ‘Church discipline’, 100, 108; Schilling, ‘Profil und Perspektiven’, 23–26.

onderzoek naar sociale controle.³² Eén van de redenen daarvoor is dat veel bronnen nog niet geautomatiseerd toegankelijk zijn gemaakt. Het vergelijken van archieven brengt daardoor een bijna ontmoedigende hoeveelheid werk met zich mee. Vanzelfsprekend moeten daarbij keuzes worden gemaakt. Besloten is om voor dit boek het onderzoek te beperken tot één stad, Leiden, en een tijdspanne van vijf jaar. Representativiteit stond daarbij niet voorop. Steden vertoonden ten tijde van de Republiek op veel punten overeenkomsten, maar tegelijk ook de nodige verschillen. Het is ondenkbaar een stad te vinden die volledig model kan staan voor de andere. Waar mogelijk zullen de verkregen onderzoeksresultaten naast reeds beschikbare literatuur over geschilbeslechting fora worden gelegd. Veel vergelijkingsmateriaal is echter niet voor handen. Leiden dient in dit boek dan ook voornamelijk als voorbeeld voor onderzoek naar *instrumenteel forumgebruik*. Leiden was ten tijde van de Republiek een grote stad, zelfs lange tijd de op een na grootste, die voor een belangrijk deel afhankelijk was van de textielindustrie. De stad was ruim voorzien van gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen waar inwoners met hun kwesties terecht konden. De archieven van de verschillende fora zijn in veel gevallen compleet bewaard gebleven en verkeren in goede staat. Tot slot speelt mee dat er over Leiden een ruime hoeveelheid secundaire literatuur bestaat, waarop in dit onderzoek dankbaar kon worden teruggegrepen.

Om in een beperkte tijdspanne zoveel mogelijk potentiële conflicten te kunnen aantreffen en te volgen in de verschillende archieven, is gezocht naar een aaneengesloten periode met veel economische activiteiten en waarin de bevolkingsdichtheid groot was. Uit verschillende onderzoeken is gebleken dat dan de kans op onderlinge irritaties toeneemt. Ook zijn mogelijkheden om confrontaties te voorkomen gering, zodat onvrede zelden lang ondergronds sluimert.³³ Het aantal Leidenaren bereikte zijn hoogtepunt in de jaren zestig toen de stad naar schatting zo'n zestigduizend inwoners telde. De hoeveelheid huizen bedroeg toen iets meer dan negenduizend, waardoor het gemiddeld aantal mensen per huis recordhoogten bereikte. De stadsvergroting van 1658 had weliswaar voor wat lucht op de woningmarkt gezorgd, maar in 1669 zag het er alweer naar uit dat een nieuwe uitbreiding nodig was. De huurprijs bleef daarom onveranderd hoog. In dezelfde periode rezen bovendien de graanprijzen de pan uit, waardoor in veel gezinnen voortdurend armoede dreigde. Omstreeks 1670 keerde het economisch tij en daalde de omvang van de textielproductie. Ook de inwonersaantallen namen af.³⁴ Daarom is gekozen voor een aantal aaneengesloten jaren uit de periode 1660-1670. Een tijdspanne van vijf jaar bleek met het oog op het vele archiefwerk het

³² In haar studie naar scheidingszaken heeft D. Helmers zowel de civiele rechtbank als het notariaat bestudeerd. Ze heeft de twee fora echter niet systematisch naast elkaar gelegd (Helmers, *Gescheurde bedden*, 56-71). Van der Heijden heeft in haar onderzoek de archieven van de kerkenraad en de criminele vierschaar in Delft en Rotterdam met elkaar vergeleken. Zij keek vooral naar het verschil tussen norm en praktijk bij beide instellingen. Het in kaart brengen van een eventuele overlap tussen de zaken was niet haar primaire doel (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, vgl. p. 92).

³³ Van Velthoven & Ter Voert, *Geschilbeslechtingdelta*, 46; Horwitz, *The logic of social control*, 127-141; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 227, 228; voor de ontwikkeling van grief tot geschil, zie o.m. Nader & Todd, 'The disputing process', 14, 15.

³⁴ Van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 27; De Vries (ea), 'Spectaculair succes en diep verval', 92; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 43; Nagtegaal, 'Stadsfinanciën', 96; Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 430-434; Posthumus, *Geschiedenis van de Lakenindustrie II*, 969-979, 1004-1010.

meest realistisch. Aangezien bij aanvang van het onderzoek op basis van het beschikbare archiefmateriaal 1664 als begindatum is gekozen, zullen de in dit boek gepresenteerde gegevens hoofdzakelijk betrekking hebben op de periode 1664-1668. De gegevens zullen echter steeds tegen de achtergrond worden geplaatst van meerjarige ontwikkelingen in de zeventiende eeuw om de gegevens van reliëf te voorzien.

1.2 De Leidse situatie

1.2.1 Ontwikkeling van de Leidse fora

Steden in de Republiek zagen zich eind zestiende eeuw geconfronteerd met aanzwellende migratiestromen. De steden in het gewest Holland kregen hoofdzakelijk te maken met vluchtelingen uit Zuid-Nederland en werkzoekenden uit omliggende dorpen. Later kwamen daar nog Duitse migranten bij.³⁵ Met de nieuwkomers begon een periode van economische voorspoed, in Leiden vooral in de textielindustrie, maar ook van sociale onrust. Zo gaven culturele verschillen, in combinatie met de toegenomen woondichtheid, de nodige moeilijkheden. In Leiden klaagden diverse burenen dat hun buurt ten onder dreigde te gaan aan de instroom van vreemdelingen. De 'veelheid en verscheidenheid van personen, condities en humeuren' leidde dagelijks tot onrust, zo schreven de inwoners van de buurt 'St. Catharijnenrijk' in een petitie aan het stadsbestuur.³⁶ De vierschaar noteerde meer geweldsmisdrijven, waarbij vooral het bovengemiddelde aandeel van nieuwkomers opvalt.³⁷ Daarnaast nam het aantal civiele procedures toe. In 1598 schreef het stadsbestuur van Leiden dat de rechtbank overbelast dreigde te raken, een ervaring die werd gedeeld door onder meer de stedelijke overheid van Amsterdam.³⁸

Het groeiend aantal rechtszaken vormde een bedreiging voor de bestuurbaarheid van de steden. Schepenen hadden zowel de wetgevende, uitvoerende als de rechterlijke macht in handen. De processen slokten steeds meer van hun tijd op, terwijl ook de groei van de stad om aandacht vroeg. Vandaar dat veel stadsbesturen maatregelen namen om de druk op de rechtbank te verminderen. Leiden liep daarbij voorop. In 1583 creëerde de stad, als één van de weinige, een apart gerechtelijk forum voor burenkwesties, gevormd door slechts twee van de acht schepenen. Deze 'schepenmeesters van de gebuerquestien' moesten proberen burenen te verzoenen die ruzie hadden over erfscheidningen en andere kwesties betreffende het burenrecht. Pas wanneer dit niet lukte, mochten de strijdende partijen hun problemen bij de rechtbank aanhangig ma-

³⁵ Zie voor een overzicht: De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 95-103. Voor Leidse gegevens: Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 40-43, 50-55; Lucassen & De Vries, 'Leiden als middelpunt', 138-167. Vgl. Kuijpers, *Migrantenstad*, 9, 10, 15-26, 92-95.

³⁶ RAL, SAII, inv.nr. 1216, o.m. p. 3,4 en vooral 23 (citaat), 24. Zie ook Roodenburg, 'Naar een etnografie', 229; Tanja, 'Brabantse monsieurs', 22-26. Vgl. Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 161.

³⁷ Diederiks, 'Criminaliteit in Leiden', 20-39; Noordam, 'Strafrechtpleging', 236.

³⁸ RAL, BLO, 16804. Vgl. RAL, SAII, inv.nr. 9, intro. Voor Amsterdam: *Handvesten der stad Amsterdam II* p. 671-673; Kernkamp, 'Regering en historie', 19,20,48,51. Zie voor Rotterdam: Schoor, *Stad in aanwas*, 266.

ken. Tien jaar later volgde een reorganisatie van de gebuurten. Er kwam één algemeen buurtreglement, waarin onder meer werd geregeld dat buurtheren de orde zouden handhaven. Ze moesten als bemiddelaar optreden bij burenruzies en geldboetes opleggen bij een handgemeen. Partijen mochten zulke kwesties alleen nog maar aan de rechter voorleggen als ze eerst langs de buurtheer waren geweest. Zo'n bepaling was tot dan toe uniek in Holland. Tot slot stelde de Leidse overheid nog het zogeheten college van vredemakers in, bestaande uit twee schepenen en een van de vier burgemeesters. Deze lage rechtbank was bedoeld om alle civiele zaken te onderzoeken en de betrokken partijen te verzoenen, of in geval van schulden een betalingsregeling te treffen. Pas wanneer het college geen akkoord wist te bereiken, mochten de geschilvoerende partijen een proces voor de vierschaar beginnen.

De nieuwe gerechtelijke instellingen fungeerden niet alleen als filter voor de schepenbank. Ze vereenvoudigden en versnelden de rechtsgang ook, zeker toen de bevoegdheden van met name de vredemakers in de loop van de zeventiende eeuw flink werden uitgebreid. De rolprocedure die in de zestiende eeuw bij de Leidse vierschaar was ingevoerd, nam veel tijd in beslag. Sommige rechtszaken sleepten zich jaren voort. De nieuwe fora werkten aanzienlijk sneller. De buurtheer moest bij burenruzies 'zo snel mogelijk' een uitspraak doen. Het college van vredemakers handelde processen in één zitting af. Ook de schepenmeesters voor burenkwesties, die op locatie kwamen kijken, deden maar één dag over een zaak. Dat betekende dat alle betrokkenen snel weer met hun eigen werkzaamheden verder konden gaan. Daarnaast brachten de kortere procedures een aanzienlijke kostenbesparing met zich mee. De geschilvoerende partijen hoefden geen dure procesvertegenwoordigers in de arm te nemen, zoals bij de rolprocedure gebruikelijk was. De gerichtheid op verzoening die de genoemde fora aan de dag legden, was bovendien aantrekkelijk. Van beide partijen werd inschikkelijkheid gevraagd, waardoor het eenvoudiger werd om terug te keren naar de situatie van voor het geschil. Een rechterlijk vonnis was daarentegen onvoorspelbaar voor zowel eisers als gedaagden en loste het geschil niet altijd op.³⁹

Het stadsbestuur hield ondertussen bestaande buitengerechtelijke instellingen met een bemiddelings- of arbitragefunctie in stand.⁴⁰ Zo herbevestigde de Leidse overheid steeds de rechtspraak van de gilden bij de vaststelling van nieuwe reglementen. Tegelijk hielden de burgemeesters en schepenen indirect een vinger in de pap door zelf de gildenbestuurders te blijven benoemen. Hetzelfde gold voor de schutterij. Hier was de relatie met de stad nog sterker, omdat de voorzitter van het schutterijbestuur een burgemeester was. De rechtspraak van de textielnijverheid was zelfs voor een belangrijk deel in handen van het stadsbestuur. De branche was georganiseerd in zogeheten neringen, overheidsinstellingen die de kwaliteit van textielproducten controleerden en de handel in laken, greinen, saaien etc. reguleerden. Het bestuur ervan bestond uit tex-

³⁹ Merry, 'Bemiddeling', 367,385; Castan, 'Arbitration of disputes', 224-227, 253; Sharpe, 'Such disagreement', 175; Benda-Beckmann, *Broken stairways*, 108; Eckhoff, 'Mediator', 161.

⁴⁰ Deze constatering is van belang omdat oudere studies het beeld schetsen van overheden die buitengerechtelijke fora uitschakelen of mogelijkheden tot arbitrage terugdringen. Zie onder meer Rousseaux, 'Sozialdisziplinierung', 263-269; Castan, 'Arbitration of disputes', 222 en het overzicht van Lenman & Parker, 'The state', 23-25, 34-41. Voor bespreking van soortgelijke denkbeelden in de rechtsantropologie, vgl: Horwitz, *The logic of social control*, 1-5; Griffiths, 'What is legal pluralism?', m.n. 2-14.

tielondernemers en twee schepenen. In hoeverre de banden met de stedelijke overheid de beslissingen van de genoemde fora hebben beïnvloed is niet altijd even duidelijk. Gezien het grote belang van de textielproductie voor de stedelijke economie, mag van de neringbestuurders een streng optreden worden verwacht bij overtredingen van de voorschriften. Eenzelfde voortvarendheid is voorstelbaar bij de aanpak van beschonken schutters die de openbare orde in de stad in gevaar brachten. Hoe de genoemde instellingen optraden bij geschilbeslechting zal in de afzonderlijke hoofdstukken worden onderzocht.

De verhouding tussen het stadsbestuur en de Nederduitse gereformeerde kerkenraad was een verhaal apart. De reformatie had voor een toename van rechtsprekende fora gezorgd. Kende de rooms-katholieke kerk de individuele biecht, de protestantse denominaties konden hun leden ten overstaan van de hele geloofsgemeenschap ter verantwoording roepen wanneer ze deze te schande hadden gemaakt. De overheid beschouwde de gereformeerde kerk als een publieke kerk die geen geloofsdwang mocht uitoefenen op andersdenkenden. Deze visie botste met de aspiraties van de meer orthodoxe stromingen binnen de kerk. Vooral in Leiden waren de confrontaties aanvankelijk niet van de lucht. Uiteindelijk kwam men overeen dat de Leidse overheid voortaan de kerkenraadsleden zou benoemen en bovendien twee afgevaardigden zou sturen die bij de vergaderingen van de kerkenraad aanwezig zouden zijn. De predikanten en ouderlingen mochten verder tot 1620 van niemand een openbare schuldbelijdenis eisen of verdergaande tuchtmaatregelen nemen zonder toestemming van het stadsbestuur. Dat hield in dat de kerkenraad alleen nog autonoom lidmaten van het avondmaal kon afhouden. De tuchtuitoefening door andere denominaties werd niet of nauwelijks door deze inperkingen getroffen.

1.2.2 Bronnen en methode

In dit boek komen achtereenvolgens de geschilbeslechtigingsactiviteiten van buurtheren, gilden en neringen, de schutterij, de kerken en het gerechtelijk systeem aan bod. Daarnaast is er nog een hoofdstuk over het notariaat. Notarissen beslechtten zelf geen geschillen, maar ze tekenden wel documenten op die daar een zeer belangrijke rol bij speelden. Zo konden partijen getuigenverklaringen voor de rechtbank gebruiken als bewijsmiddelen. Met diezelfde attestaties was het bovendien mogelijk om de tegenpartij onder druk te zetten en te dwingen om bepaalde beschuldigingen in te trekken of beledigingen terug te nemen, nog vóór het tot een rechtszaak kwam. Insinuaties of ingebrekestellingen dienden hetzelfde doel. Deze akten gaven de notaris dwangmiddelen in handen om de partij tegen wie de insinuatie was gericht tot een gewenste handeling of bekentenis te bewegen. Ook kon de notaris een verzoeningsovereenkomst die buiten de rechtbank tot stand was gekomen, zwart op wit vastleggen. Bestudering van notariële documenten vormt zodoende een belangrijke aanvulling op de gerechtelijke archieven.

Bepaalde instellingen blijven buiten beschouwing. Gezien de hoeveelheid archiefmateriaal waren keuzes onontkoombaar. Besloten is om de kladresoluties en -beschikkingen van het stadsbestuur te laten liggen. Deze bevatten naast allerlei besluiten jaarlijks diverse klachten van Leidse inwoners. De kwesties zijn echter zo weinig

gespecificeerd dat ze nauwelijks geanalyseerd kunnen worden. De bron zal alleen aan bod komen bij de bestudering van de geschilbeslechting door heren van de gebuurten, omdat burgemeesters deze buurtopzichters bij problemen tussen burens om uitleg konden vragen. Ook de archieven van de academische vierschaar zijn buiten het onderzoek gebleven. Hierin staan uitsluitend kwesties die betrekking hebben op de verhoudingsgewijs kleine universitaire gemeenschap van Leiden. Voor andere Leidenaren was dit forum niet toegankelijk.⁴¹ Verder zijn ook geschillen met betrekking tot de zogeheten gemenelandsmiddelen niet opgenomen. Deze belastingkwesties, waarbij een van de partijen doorgaans een belastingpachter was, speelden niet alleen in de stad, maar in het hele belastingdistrict waarvan Leiden het centrum vormde. Bestudering hiervan zou een aparte studie vergen. Verder ontbreken de kerkenraadsnotulen van enkele denominaties. De parochiearchieven zijn schaars en bevatten vrijwel geen systematisch bijgehouden gegevens, laat staan aantekeningen over mistappen van gelovigen. Notulenboeken van de remonstranten zijn wel voorhanden, maar daarin is geen spoor te vinden van tuchtuitoefening. Van de Lutherse kerk, de joodse gemeenschap en de Waterlanders, een doopsgezinde afsplitsing, zijn geen archieven beschikbaar in de periode 1664-1668.⁴²

De bronnen van de instellingen die in dit boek aan bod zullen komen, worden in de afzonderlijke hoofdstukken nader toegelicht. De betreffende archieven zijn te divers om op deze plek in kort bestek langs te lopen. Wel kan nog worden opgemerkt dat voor alle bestudeerde bronnen geldt dat de betrokken partijen niet zelf aan het woord komen. Steeds fungeerde een klerk of andere notulist als 'poortwachter'. Hij vertaalde het gesprokene in juridische termen en categorieën en maakte er een tekst van die voor het betreffende forum bruikbaar was. Aan de andere kant oefenden ook de partijen invloed uit op de presentatie van hun zaak. Zij bepaalden welke aspecten van een geschil ze ahangig maakten. Zo kon, zoals Dinges al heeft laten zien, achter een belediging een schuldenkwestie schuilgaan. Omgekeerd was het bijvoorbeeld ook mogelijk dat een afnemer een rekening niet betaalde uit onvrede over de geleverde prestatie. Helaas bieden de bronnen hier slechts beperkt zicht op. Partijen hielden verder informatie achter die de eigen zaak geen goed deed of stelden hun eigen handelen zo gunstig mogelijk voor. Natuurlijk werd niet ieder woord bewust mooier gemaakt of gelogen. Maar het verschil is voor een historicus soms niet meer uit te maken. Leugens of verfraaide verhalen werkten immers alleen wanneer ze voor de toehoorders plausibel klonken. Wanneer hier echter rekening mee wordt gehouden, bieden de bronnen onmisbare informatie over de conflicten en de beleving ervan door de partijen die erbij betrokken waren.⁴³

⁴¹ Voor informatie over de academische vierschaar en de geschillen die deze te behandelen kreeg, verwijs ik naar het lopende onderzoek van Martine Zoeteman naar Leidse studenten 1575-1812. Zie verder voor een korte uiteenzetting van de procesgang: Roberts en Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', 205-206; Otterspeer, *Groepsportret van een dame I*, 275-278; Wingens, 'Deviant gedrag van studenten', 10-11.

⁴² Het is onzeker of de Leidse commissarissen voor huwelijkse zaken zich met de juridische afwikkeling van huwelijkskwesties hebben beziggehouden, zoals in Rotterdam en Delft (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 38,39). Ze hebben alleen ondertrouwregisters nagelaten en die bevatten geen sporen van boetes voor stellen die het huwelijksrecht hadden overtreden. Vgl. Burghartz, *Zeiten der Reinheit*, 107-110.

⁴³ Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 23-26; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 43-48; Dinges, *Mauwemeister*, 71-94; Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 374-375; Yngvesson, 'Contextualizing the court', 467-474; Davis, *Fiction in the archives*, 111-113.

De registers van de verschillende fora zijn ontsloten met behulp van de computer. De gegevens van de betrokken partijen en hun geschillen of misstappen zijn ingevoerd in databases, waardoor deze gesorteerd en gerubriceerd konden worden. Om de verschillende fora qua inhoud en relatieve omvang goed met elkaar te kunnen vergelijken, is ervoor gekozen zoveel mogelijk uniforme categorieën aan te houden. Dat bleek niet voor elke instelling mogelijk. Bij het onderzoek naar geschilbeslechting bij de gilden en neringen is daarom een eigen, geheel toegespitste indeling gehanteerd, net als bij de schutterij en de commissie voor burenkwesties. De activiteiten van buurtheren zijn niet in categorieën ondergebracht, omdat die slechts incidenteel zijn bijgehouden en dan nog in weinig specifieke bewoordingen. Voor de overige fora, de meest omvangrijke groep, wordt aangesloten bij de indeling die E.M. Kloek eerder heeft gebruikt bij de bestudering van de Leidse kerkenraadsnotulen van 1584-1590 en 1620-1626. Daardoor konden de gegevens van 1664-1668 uit diezelfde bron in perspectief worden gezet. Verder is de indeling van Kloek aangenaam overzichtelijk. Ze ging uit van vier rubrieken: kerkelijke of leerstellige zaken, misdragingen op het gebied van huwelijk en zedelijkheid, overige overtredingen op het gebied van de persoonlijke levenswandel en ergerlijk gedrag zonder nadere omschrijving.⁴⁴

Tabel 1.1 Onderverdeling van de kwesties uit de kerkenraadsnotulen volgens de rubricering van Kloek. Cursief zijn de toevoegingen aangegeven.

Leerstellige zaken	Huwelijk en zedelijkheid	Persoonlijke levenswandel	Niet nader bekend
Afvalligheid	Overtreding trouwregels	Twist	Kwaad regiment
Wegblijven van het avondmaal	Echtelijke mishandeling	Dronkenschap	Ergerlijk gedrag
Onenigheid met de kerk	Voorechtelijke seks	Vertier of luxe	Woestheid
Bijgeloof of toverij	Andere onkuisheden	Bankroet	Ongebonden leven
<i>Uitgave ketters boek</i>	<i>Overspel</i>	<i>Misdraging op het werk</i>	<i>Desolaat leven</i>
<i>Ongeoorloofde deelname aan het avondmaal</i>	<i>Buitentrouw</i>	<i>Belediging</i>	<i>Wildheden</i>
<i>Vieren avondmaal bij andere denominatie</i>	<i>Vaderschapsactie of defloratie</i>	<i>Geweld</i>	
	<i>Verbreken trouwbelofte</i>	<i>Overtreding stedelijke keuren</i>	
	<i>Kwaadwillige verlating</i>	<i>Fraude</i>	
	<i>Verkwisting</i>		
	<i>Ophouden huwelijkse geboden</i>		

Bron: Kloek, 'Toezicht', 99,100.

⁴⁴ Schilling legde andere categorieën aan voor zijn onderzoek naar de Leidse kerkenraad dan Kloek. Zijn indeling is ingewikkelder, met name door de vele deelrubrieken. Bovendien telde hij alleen personen, waardoor recidivisten het beeld kunnen vertekenen (Schilling, 'Reformierte Kirchengenossenschaft', 280).

Tijdens het onderzoek is het nodig gebleken om enkele subcategorieën toe te voegen aan de rubricering van Kloek. De bestudeerde fora legden elk eigen accenten die konden afwijken van de kwesties uit de notulen van de Nederduitse gereformeerde kerkenraad. De aanvullingen zijn in tabel 1.1 cursief weergegeven. Verder was de rubricering niet zonder meer van toepassing op het notariaat, het college van vredemakers en de civiele vierschaar. Deze fora hielden zich niet met leerstellige zaken bezig. Kerkenraden spraken zich op hun beurt in de bestudeerde periode 1664-1668 niet uit over zakelijke geschillen en die zijn wel uitgebreid te vinden in notariële protocollen, de vredemakersboeken en de rol van de vierschaar. Voor deze instellingen is dus de rubriek 'leerstellige zaken' ingeruild voor 'contracten en afspraken'. Deze categorie heeft betrekking op geschillen over schulden, aankopen of leveringen van goederen, contractbreuk, erfeniskwesties, problemen tussen huurders en verhuurders en burenkwesties.

Van de bestudeerde fora zijn zoveel mogelijk de geschillen tussen 1664 en 1668 geteld, ook wanneer deze zonder oordeel bleven. Voor de gilden bleek dit niet mogelijk, omdat er nauwelijks 'kwestieboeken' of soortgelijke registers zijn overgeleverd, zeker niet met betrekking tot de onderzoeksperiode. De rechtspraak van de gilden is daarom voor een groter tijdvak onder de loep genomen. De vredemakersboeken waren dermate omvangrijk dat de bestudering ervan is beperkt tot één jaar. Voor alle onderzochte fora geldt dat iedere nieuwe dagvaarding in een reeds lopend geschil is aangetekend, zodat duidelijk kan worden gemaakt hoe vaak een zaak is besproken. Dit is van belang om inzicht te krijgen in het gewicht dat de betrokken partijen er aan toekenden. Ook kan eruit worden afgeleid met welke omzichtigheid een instelling te werk ging. Wanneer iemand van meerdere misstappen tegelijk werd beschuldigd, is alleen de eerst genoemde geteld omdat die meestal de belangrijkste was. Tot slot zal ook het aantal betrokkenen bij de kwestie worden vermeld, uitgesplitst naar mannen en vrouwen. Van hen zijn waar mogelijk de beroepen genoteerd. Nadere bijzonderheden over de rubricering zijn te vinden in de afzonderlijke hoofdstukken.

De gegevens zijn niet alleen kwantitatief benaderd. Vroegmoderne bronnen vereisen een bredere aanpak. Beslissingen of vonnissen van de verschillende fora zijn zelden gemotiveerd. Ook zijn zaken niet altijd van een eis of oordeel voorzien, waardoor soms volslagen onbekend is waar ze over gingen. Verder wordt een enkele keer teruggegrepen op een eerdere uitspraak die vervolgens onvindbaar blijkt in de boeken. Dergelijke lacunes geven iedere rubricering tot op zekere hoogte iets willekeurigs. Bovendien geldt voor de kerkenraadsnotulen, de kwestieboeken van de gilden en lakennering en de registers van de schutterij een belangrijke onderregistratie. Veel van wat buiten de officiële vergaderingen werd besproken of bepaald is niet genotuleerd. Statistische analyse van het materiaal is daarom weinig meer dan nattevingerwerk. De kasboeken van de bestudeerde buurten bevatten helemaal geen duidelijk overzicht van geschilbeslechting door buurtheren. Over het algemeen is alleen de hoogte van opgelegde boetes weergegeven, zodat in de meeste gevallen onbekend blijft welke overtreding erachter schuilgaat. Sporen van bemiddeling of arbitrage ontbreken helemaal in de zeventiende-eeuwse registers. Kwalitatieve beschrijvingen zullen daarom het cijfermate-

riaal moeten aanvullen om meer zicht te krijgen op *instrumenteel forumgebruik* door de betrokken partijen. Waar nodig zal worden teruggegrepen op secundaire literatuur om de kwesties te interpreteren.

In de komende hoofdstukken zal steeds worden begonnen met een korte bespreking van de belangrijkste literatuur over de geschilbeslechtende activiteiten van elk forum. Vervolgens wordt kort ingegaan op de historische achtergronden van de betreffende instelling. Het grootste deel van ieder hoofdstuk bestaat uit een overzicht van de geschillen die het forum te behandelen kreeg. Per rubriek wordt onderzocht op welke wijze partijen het forum mobiliseerden bij het oplossen van de kwesties. Gekeken wordt verder naar de voorgeschiedenis van de geschillen, het verloop ervan, de sociale achtergrond van de partijen en de alternatieven die hen ter beschikking stonden. Op die manier wordt duidelijk hoe de verschillende gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen voor geschilbeslechting in elkaar grepen en wie daar in welke gevallen het meest gebruik van wist te maken. Het hoofdstuk over buurten heeft een andere opzet, omdat zoals gezegd de Leidse buurtheren geen register van hun activiteiten hebben bijgehouden. Toch gaven tijdgenoten aan dat de opzichters een 'onvoorstelbare hoeveelheid kleine zaken' schikten en van groot belang waren voor het ontlasten van de hogere rechtbanken in de stad. Om de ordehandhaving door buurtheren in beeld te brengen is daarom een meer indirecte benadering nodig. Via tal van anderzootige bronnen zal geprobeerd worden de genoemde zeventiende- en achttiende-eeuwse observaties te toetsen.